

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи

бульвар Т.Шевченка, 60, м. Київ, 01032

E-mail: demography@idss.org.ua

Телефон/факс (044) 486-62-37, 486-62-38

Web: <http://www.idss.org.ua>

Код ЄДРПОУ 26297291

З.І. 12. 2021 № 184-5/301
на № _____ від _____

**Президія Національної
Академії наук України
Президенту НАН України
Загородньому А.Г.
Віцепрезиденту НАН України
Пирожкову С.І.**
01030, Київ,
вул. Володимирська, 54
prez@nas.gov.ua

**Український інститут
національної пам'яті
Голові
Дробовичу А.Е.**
01021, м. Київ,
вул. Липська, 16
uinp@memory.gov.ua

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України направляє Аналітичні матеріали щодо Висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи щодо Голодомору 1932-1933 рр., яка опублікована у книзі «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань» (Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. – Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021, с. 333–372).

Аналітичні матеріали підготовлено групою фахівців, які постійно займаються дослідженням демографічних втрат внаслідок соціальних катастроф, зокрема Голодомору 1932–1933 рр.: д.е.н., чл.-кор. НАН України О.М. Гладуном, д.е.н. Н.М. Левчук, к.е.н. П.Є. Шевчуком.

Додаток: 26 с.

З повагою,
Директор

Е.М. Лібанова

Левчук Н.М. (044)4866282

АНАЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ІНСТИТУТУ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ
щодо
ВИСНОВКУ КОМПЛЕКСНОЇ СУДОВОЇ СТАТИСТИЧНО-
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Аналітичні матеріали підготовлено Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (далі – Інститут) на доручення Президії НАН України від 01.11.2021 № 2297 щодо листа Українського інституту національної пам'яті від 01.11.2021 № 2902/2.1-08-21 з проханням дати наукову оцінку методології та результатам комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи щодо Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.¹

Аналіз Висновку комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи (далі – Висновок) здійснено у межах компетенції Інституту, а саме її демографічної складової.

Дослідницька (аналітична) частина Висновку складається з трьох розділів.

I. Криміналістична характеристика злочину геноциду (с. 335–344).

II. Статистичні підрахунки та демографічні розрахунки втрат української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932–1933 рр. в УСРР (с. 345–361).

III. Чисельність знищених українців у Північно-Кавказькому краю РСФРР (с. 362–371).

Аналіз здійснювався відповідно до структури Висновку.

Аналіз розділу I. Криміналістична характеристика злочину геноциду.

На с. 335–340 наведена правова оцінка, що виходить за межі компетенції Інституту.

На с. 340 процитовані результати експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 р. та наведені числа прямих, непрямих та кумулятивних втрат, проте не зазначено, що у рішенні Київського апеляційного суду від 10 січня 2010 р. використано тільки число прямих втрат – 3 941 тис. осіб.

На с. 340 абревіатура НКЗС розкрита як Народний комісаріат закордонних справ замість Народний комісаріат земельних справ. На с. 341 словосполучення «зайве населення» трактується як населення, яке

¹ Висновок комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи. В кн.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань // Упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. – Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021, с. 333–372.

«комуністичний тоталітарний режим» планував знищити. Однак у той період поняття «зайве населення» використовувалось у сенсі аграрного перенаселення, яке планувалось залучити або до міст у період індустріалізації, або для освоєння цілих земель. Тому необґрунтованою є теза про те, що планувалось знищити «до 8 мільйонів українців».

На с. 341 наведено кількісні параметри переселення населення в УССР² із постанов РНК УСРР від 15 жовтня 1933 р. № 133 та РНК СРСР від 25 жовтня 1933 р. № 2318, проте не вказано, що частина переселених була не з-за меж УСРР, а з менш постраждалих територій України, а загалом станом на 15 березня 1935 р. з усіх переселених повернулось на попереднє місце проживання 61,5 % господарств³.

Далі на с. 341 йдеться про те, що М. Птуха, О. Асаткін, А. Хоменко «провели демографічні розрахунки, за якими втрати української нації становлять відповідно: 6 млн 700 тис., 7 млн 100 тис., 7 млн 700 тис. українців». По-перше, з контексту викладеного можна зробити висновок, що втрати визначали саме зазначені демографи й статистики (що підтверджується діаграмою 1 (с. 485) «Чисельність українців, знищених у 1932–1933 рр. (млн. осіб)»), а це не так. М. Птуха, О. Асаткін, А. Хоменко ніколи не розраховували втрати або «чисельність знищених» внаслідок Голодомору. Числа, наведені вище, обчислені самими авторами Висновку на основі прогнозів чисельності населення, зроблених М. Птухою та А. Хоменко.

По-друге, обчислені числа являють собою не втрати у 1932–1933 рр., а різницю між прогнозованою та переписною чисельністю населення на початок 1937 року. Ця різниця чисельності накопичена не за два роки Голодомору, а за весь 5-річний період прогнозування (1932–1936), і сформована вона за рахунок змін у народжуваності, смертності та міграції, а не лише смертності.

Теза на с. 342 про те, що «демографічні розрахунки опираються виключно на сталі демографічні фактори» свідчить про необізнаність авторів Висновку з базовими засадами демографічної науки: демографічні моделі враховують як змінні параметри режиму природного відтворення та міграції населення, так і стохастичні імітації процесів.

Цитата на с. 343 "Не можна огульно виокремити серед тих померлих, хто складав би, так званий, "середній річний показник смертності" ... хоча б тому, що аж ніяк неможливо прийняти те, що стара або хвора людина, яка можливо, ще й дожила б до листопада 1933 р., помирає у травні з голоду, а ми за

² Так в оригіналі.

³ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933—1936): порайонний зріз / Г. Єфіменко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>

“правилами демографії та статистики” викреслюємо її зі списку загиблих” свідчить про свідоме перекручування чи відсутність розуміння суті демографічних процесів. Зі списку загиблих демографія нікого не викреслює, а чітко розрізняє сукупності померлих від природної смертності та надсмертності унаслідок злочинної діяльності чи бездіяльності влади. Демографія оцінює ці дві складові серед загального числа померлих.

Теза про те, що демографічні методики (зокрема, термін «надсмертність») не використовуються при розрахунку втрат внаслідок злочину геноциду, (с. 342–343) не відповідає дійсності. Термін «надсмертність» є загальнонауковим поняттям, що використовується різними науками. Саме розрахунок втрат через надсмертність дає можливість оцінити втрати від голоду, тобто додаткове число померлих, спричинене голодом. Зокрема, оцінку надсмертності було проведено у дослідженнях наслідків геноциду 1994 р. в Руанді, геноциду у Камбоджі 1975–1979 рр. а також наслідків голоду в різних країнах: Ірландії 1845–1850 рр., Нідерландах 1944–1945 рр., Бенгалії 1943 р., Китаї 1958–1961 рр., Сомалі 2017–2018 рр. та інших⁴.

На с. 343–344 (також на діаграмі 1 на с. 485) наведено різні числа втрат (від 8 до 10 млн осіб) за повідомленнями дипломатів, політиків, діячів культури тощо. Проте всі вони мають оціночний характер, відсутній опис методології їх отримання та критичної оцінки демо-статистичної інформації. Разом з тим, у Висновку відсутні результати оцінки втрат (від 2,5 до 5,0 млн), які отримані дослідниками різних країн та ґрунтуються на науковій методології⁵. Це свідчить про тенденційний характер підбору інформації.

⁴ Damien de Walque, Philip Verwimp. 2009. The Demographic and Socio-Economic Distribution of Excess Mortality during the 1994 Genocide in Rwanda. The World Bank. March 2009.

Heuveline, P. 2001. Approaches to Measuring Genocide: Excess Mortality During the Khmer Rouge Period. In D. Chirot and M. Seligman, Eds.: *Ethnopolitical Warfare. Causes, Consequences and Possible Solutions*. Washington D.C.: American Psychological Association.

Ó Gráda, Cormac; Boyle, Phelim P. 1986. Fertility trends, excess mortality, and the Great Irish Famine. *Demography*, 23 (4): 543–562. Population Association of America.

Famines in European Economic History. The last great European famines reconsidered. 2015. Edited by D. Curran, L. Luciuk and A.G. Newby. New York: Routledge.

Ekamper, P., Bijwaard, G. E., van Poppel, F. W. A., Lumey, L. H. 2020. War- and famine-related excess mortality among civilians in the Netherlands, 1944–1945. *Journal of maps*, 16(1): 124–131.

Tim Dyson, Arup Maharatna. Excess mortality during the Bengal famine: A re-evaluation. 1991. *The Indian Economic and Social History Review*. London School of Economics, 28, 3: 281–297.

Gene Hsin Chang and Guanzhong James Wen. 1997. Communal Dining and the Chinese Famine of 1958–1961. *Economic Development and Cultural Change* 46, 1 (October 1997): 1–34.

Abdihamid Warsame, Séverine Frison, Amy Gimma, Francesco Checchi. 2020. Retrospective estimation of mortality in Somalia, 2014–2018: a statistical analysis. *London School of Hygiene & Tropical Medicine*.

⁵ Див., наприклад:

Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931—1933 гг. / С. Уиткрофт // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание:

Аналіз розділу II. Статистичні підрахунки та демографічні розрахунки втрат української нації під час вчинення злочину геноциду у 1932–1933 рр. в УСРР.

При проведенні досліджень обов'язковими є три компоненти: термінологічний апарат, інформаційна база, методологія дослідження.

1. Термінологічний апарат.

1). Втрати.

У Висновку відсутнє визначення (дефініція) демографічних втрат. Із тексту Висновку випливає, що до втрат зараховують усіх померлих у 1932–1933 рр. Це суперечить канонам демографічної науки, згідно з якими прямі демографічні втрати – це різниця між загальним числом померлих під час

Документы и материалы / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 3. — М., 2001. — С. 866—887.

Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Українській РСР / О.П. Рудницький // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 24. — Київ : Наук. думка, 1990. — С. 22—26.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Конквест Р. — Київ : Либідь, 1993. — 384 с.

Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации / Максудов С. // Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения. Сб. докл. / Под ред. В.В. Елизарова, И.А. Троицкой. — М. : МАКС Пресс, 2010. — 400 с.

Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Месле Ф., Валлен Ж. за участю Школьникова В., Пирожкова С., Адамця С. ; Пер. з франц. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. — Київ : Стило, 2008. — 416 с.

Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках / С. Сосновий // Нова Україна. — 1942. — 8 лист.

Кубійович В. Число й будова людності України / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Загальна частина — Київ, 1994. — 400 с.

Кульчицький С. Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. Кульчицький, С. Максудов // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 3—10.

Уиткрофт С. Современное представление о природе и уровне смертности во время голода 1931—1933 годов в Украине / С. Уиткрофт // Командиры великого голода: Поездки В. Молотова и Л. Кагановича в Украину и на Северный Кавказ. 1932—1933 гг. / Под ред. В. Васильева, Ю. Шаповала. — Киев : Генеза, 2001. — С. 192.

Rudnytskyi O., N. Levchuk, O. Wolowyna, P. Shevchuk, A. Kovbasiuk Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933 // Canadian Studies in Population. — 2015. — Vol. 42, No. 1—2. — P. 53—80.

Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932—1933 рр. в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3 (25). — С. 51. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003>

Пирожков С.І., Перковський А.П. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. // Український історичний журнал. — 1989. — № 8. — С. 24—36.

Кульчицький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине / С.В. Кульчицький // Философская и социологическая мысль. — 1989. — № 6. — С. 35—41.

соціальної катастрофи (голоду у тому числі) і тією кількістю померлих, яка могла бути за умови відсутності катастрофи з урахуванням тогочасного рівня смертності. Посилання на приклади використання поняття втрат як явища надсмертності наведено вище.

2). Українська нація.

На с. 339 Висновку наведено визначення поняття «українська нація» як об'єкта «злочину геноциду 1932–1933 рр.». Визначення не дає однозначного розуміння чи йдеться про сукупність всього населення УСРР чи лише про українців за етнічним походженням. Можливість двоякого трактування знайшла своє продовження у проведенні розрахунків втрат. Для території УСРР це втрати всього населення, для території Північно-Кавказькою краю – тільки українці як етнічна група. З науково-методичної точки зору ми маємо два різних об'єкта дослідження, тому об'єднувати дані по них є некоректним.

2. Інформаційна база.

Розрахунки втрат для УСРР базуються на таких основних даних: 1) числа народжених і померлих із місцевих книг записів актів цивільного стану; 2) чисельність населення на рівні районів із Довідників основних статистично-економічних показників господарств районів⁶ (далі – Довідник 1933 р.), 3) переписи 1926 і 1937 років.

Детальні дані, зокрема щорічні числа народжених, померлих і чисельності населення за період, який розглядається, представлено лише для одного Таращанського району Київської області, що і стали об'єктом критичного аналізу. Для решти 6 районів-репрезентантів у Висновку представлено лише окремі числа, що унеможлиблює перевірку розрахунків.

1). Числа померлих і народжених із книг РАЦС.

Розрахунок втрат для Таращанського району здійснено на основі місцевих книг реєстрації смертей, а не зведених форм статистичної звітності Центрального статистичного управління (далі – ЦСУ) та Управління народно-господарського обліку (далі – УНГО) УСРР. Відомо, що дані про померлих у книгах реєстрації смертей є дуже неповними, і ступінь недообліку смертей у місцевих книгах реєстрації є більшим, ніж у зведеній статистиці УНГО. Цей недооблік зростав з початку 1930-х рр., досягнувши максимуму у роки Голодомору, після чого знизився. Табл. А⁷ доводить, що числа смертей для Таращанського району, взяті із книг РАЦС, є заниженими порівняно із відповідними цифрами у звітності ЦСУ. Тому незрозумілим є ігнорування та

⁶ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів областей та АМСРР. 8 томів. Харків: Вид. Управління справами народних комісарів УСРР, 1933.

⁷ Для запобігання плутанини у нумерації таблиць та рисунків у Висновку та Аналітичних матеріалах, при посилання на Висновки використано оригінальну числову нумерацію, натомість в Аналітичних матеріалах застосовано позначення літерами.

невикористання статистики смертності на рівні районів за звітними формами ЦСУ та УНГО, яка є повнішою порівняно з даними книг РАЦС (але теж потребує корекції на недооблік смертей).

Таблиця А. Порівняння даних про кількість смертей у Таращанському районі за даними РАЦС і звітною формою ЦСУ УСРР, 1927–1929 рр.

Рік	Книги РАЦС (Висновок) ¹	Звітна форма ЦСУ ²	Різниця (2)–(1)
	(1)	(2)	(3)
1927	1416	1441	–25
1928	1250	1440	–190
1929	1207	1543	–336

Джерело: 1. Висновок, с. 352.

2. ЦДАВО. Ф. 528, Оп. 1, Спр. 1428; Ф. 582, Оп.1, Спр. 1429–1432, 3699.

Викликає подив той факт, що дані про природний рух населення району у 1927–1931 рр. із книг РАЦС, які є неповними, у Висновку не коригуються на недооблік, тобто не збільшуються (немає жодної згадки про це), а відповідні числа у 1934–1936 рр., – навпаки, коригуються і були збільшені дуже суттєво (табл. Б).

Таблиця Б. Порівняння даних про кількість смертей у Таращанському районі із книг РАЦС та їх корекцією у Висновку, 1927–1936 рр.

Рік	Розраховане за книгами РАЦС (Висновок)	Скориговане за відсутністю актів (Висновок)	Відношення скоригованого числа смертей до того, що є за книгами РАЦС, разів
	(1)	(2)	(2)/(1)
1927	1416	1416	1
1928	1250	1250	1
1929	1207	1207	1
1930	1116	1116	1
1931	1183	1183	1
1932–1933	10502	35844	3,4
1934	556	782	1,4
1935	678	1150	1,7
1936	412	1032	2,5

Джерело: Висновок, с. 352, 354.

Зокрема, числа померлих у 1934, 1935, 1936 рр. були збільшені в 1,4 1,7 і 2,5 рази відповідно, без жодного обґрунтування та пояснення. Така велика корекція та збільшення числа смертей у роки після Голодомору не відповідає тенденціям динаміки смертності, що спостерігалися у той час. Дослідження наслідків різних голодів свідчать, що, зазвичай, після катастрофічно високої смертності під час голоду в подальшому показники смертності у найближчі роки після голоду є нижчими докризового рівня. В Україні також у 1935–1936 рр. смертність була нижчою, ніж у роки до початку Голодомору, після чого знову підвищилась у роки Великого Терору. Про це свідчить динаміка загальних коефіцієнтів (зареєстрованої) смертності населення для України в цілому у роки до і після Голодомору.

Доказом хибно зроблених у Висновку корекції та розрахунку загального числа смертей у Таращанському районі слугують загальні коефіцієнти смертності населення, обчислені нами на основі табл. 4, 5 і 6 (Висновок, с. 352–354). Як видно із табл. В, показники смертності в Таращанському районі у 1934–1936 рр. виявилися не нижчими, а навпаки, суттєво вищими, ніж у роки до початку голоду, що є неправдоподібним. Рис. А також демонструє, що наведені у Висновку коефіцієнти смертності району різко контрастують і суперечать загальноукраїнським тенденціям смертності.

Таблиця В. Загальні коефіцієнти смертності населення Таращанського району та УСРР, 1927–1931 та 1934–1936 рр.

Роки	Число померлих на 1000 населення	
	Таращанський район (Висновок) ¹	УСРР (зареєстрована смертність) ²
1927	18,8	17,6
1928	16,2	16,4
1929	15,3	17,5
1930	13,9	17,3
1931	14,6	16,4
1934	16,1	17,3
1935	23,4	12,1
1936	20,6	12,6

Джерело: 1. Розраховано на основі кількості померлих і чисельності населення, наведених у Висновку.

2. Зареєстрована смертність за даними УНГО. РДАЕ. Фонд 1562, опис 329, справа 256.

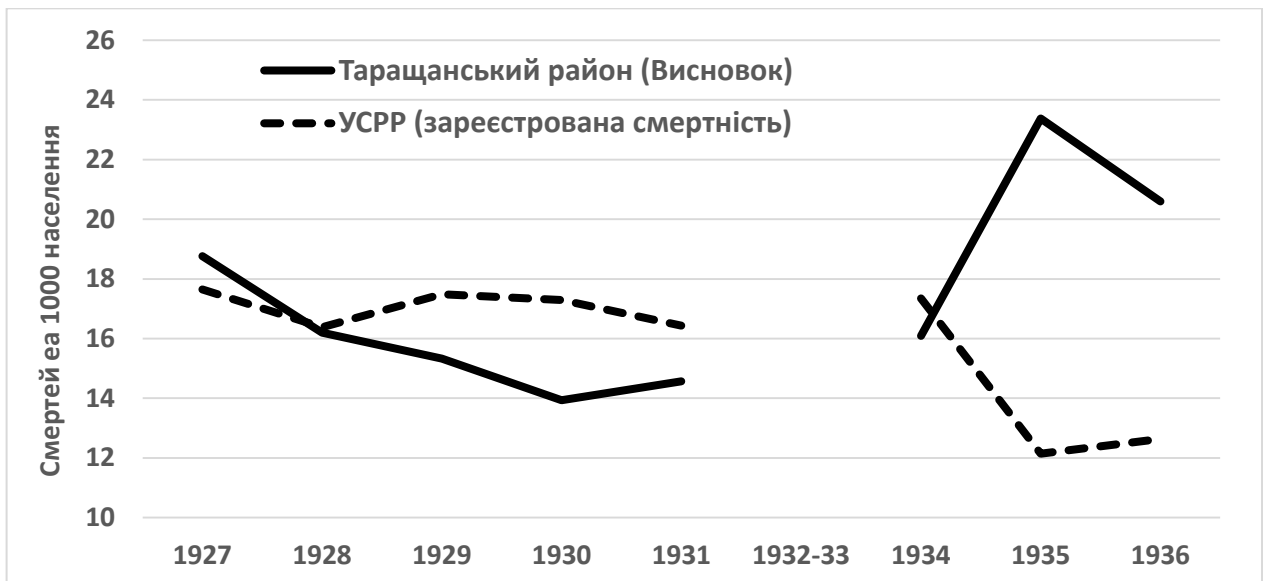

Рис. А. Динаміка загальних коефіцієнтів смертності для Таращанського району та УСРР, 1927–1931 та 1934–1936 рр.

Джерело: 1. Розраховано на основі кількості померлих і чисельності населення, наведених у Висновку.

2. Зареєстрована смертність за даними УНГО. РДАЕ. Фонд 1562, опис 329, справа 256.

Залишається також непоясненим, чому числа народжених зовсім не коригувалися на недооблік (немає жодної згадки про це), в тому числі у роки Голодомору, коли недооблік народжених був значним.

Таким чином, розрахунок втрат базується не неповній статистиці природного руху населення із книг РАЦС та використанні суперечливої методології: відсутності корекції числа народжених та незрозумілого частинного коригування числа смертей. Відсутність корекції смертності на недооблік у роки до голоду та ігнорування міграції у розрахунках призводить до штучного завищення чисельності населення на початок 1932 р., тоді як необґрунтоване збільшення кількості смертей у роки після голоду – до заниження чисельності населення на початок 1934 року, що у підсумку збільшує абсолютну різницю між двома цифрами, і як наслідок, завищує втрати.

2). Чисельність населення на рівні районів на початок 1932 р.

Ця цифра відіграє важливу роль у розрахунку втрат, оскільки саме на її основі рахується не лише частка втрат (відносний показник), але й абсолютна кількість втрат населення. Тому дещо дивним є те, що розрахунок чисельності населення на початок 1932 року та її динаміка у 1927–1932 рр. представлена у Висновку лише для одного, а не для усіх 7 районів-репрезентантів. Водночас проста перевірка цього розрахунку для Таращанського району (табл. Г)

свідчить, що його результати не відповідають числам, наведеним у табл. 4 та 5 (Висновок, с. 352, 353).

Таблиця Г. Перевірка розрахунків щорічної чисельності населення Таращанського району за книгами РАЦС, 1927–1932 рр.

Рік	Висновок ¹			Чисельність населення ²	Різниця ²
	Народжені	Померлі	Чисельність населення на 01.01		
	(1)	(2)	(3)	(4)=(3)+(1)–(2)	(5)=(4)–(3)
1927	3309	1416	74524	74524	0
1928	3056	1250	76410	76417	–7
1929	3104	1207	77970	78223	–253
1930	2679	1116	79531	80120	–589
1931	2644	1183	80630	81683	–1053
1932	1655	1867	81764	83144	–1380
1927–1932					–3282

Джерело: 1. Висновок, с. 352, 353.

2. Розрахунки авторів.

Різниця між розрахунковою чисельністю населення району на початок 1932 р. та тією, що виходить згідно даних РАЦС (чисельність на початку року, додати число народжених, відняти число померлих) становить 1380 осіб (різниця усього за період 1927–1932: 3282 особи). У тексті немає пояснення виявлених розбіжностей. Натомість підраховану (невірно) чисельність населення району на початок 1932 р. подано як таку, що наближена до цифри чисельності Таращанського району в Довіднику 1933, «що вказує на достовірність поданих у цьому довіднику даних щодо чисельності населення районів області» (Висновок, с. 353). Тобто, саме цей невірний розрахунок чисельності населення на початок 1932 р. за даними РАЦС подано в якості обґрунтування подальшого використання Довідника 1933 для підрахунку чисельності населення кластерів на початок 1932 р.

Разом з тим, дані про чисельність населення районів, опубліковані у Довіднику 1933, не враховують сільську міграцію, зокрема значні обсяги добровільних і насильницьких переміщень селян у роки після перепису 1926 р., пов'язані з розкуркуленням та примусовою колективізацією і тому є завищеними. Про неточність даних свідчить і передмова упорядників цього Довідника 1933: *«Всю роботу щодо складання довідника проведено терміновим порядком ... і не було змоги й часу досконально перевірити ці матеріали на місцях... Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ... ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти*

показників, уміщених у довіднику»⁸. Варто також зауважити, що обрахована у Висновку динаміка чисельності населення Таращанського району помітно розходиться із цифрою чисельності на початок 1930 р., опублікованою в іншому Довіднику: «Нові адміністративні райони УСРР»⁹ (1930 р.): 76,35 тис. у цьому Довіднику проти 79,5 тис. у Висновку (різниця: +3,2 тис. у Висновку).

Існує невідповідність у підході до обчислення чисельності населення на початок 1932 рр. для 7 обраних районів-репрезентантів та усіх решта районів: якщо для перших чисельність розраховується (хоч сам розрахунок не представлений), то для усіх решта районів і кластерів загалом її взято із Довідника 1933. Якщо автори вважають достовірними цифри чисельності населення у Довіднику 1933 (про що вказано на с. 353), тоді незрозумілим є використання для районів-репрезентантів інших цифр, які для більшості районів є вищими за ті, що у Довіднику 1933. При цьому перевірити розрахунок цифр чисельності на початок 1932 р. неможливо, оскільки необхідні складові цього розрахунку у Висновку відсутні. Однак порівняння чисельності населення районів-репрезентантів, вказаної у табл. 7 (Висновок, с. 355) та відповідних даних із Довідника 1933, виявило розбіжності, які є дуже значними для окремих районів. Так, потребує пояснення, чому і на основі яких даних чисельність населення Оріхівського району вища на 25,2%, ніж у Довіднику 1933; Опішнянського та Ново-Одеського – на 9,2–9,3%, Міловського – на 4%, а чисельність населення Полонського району, навпаки, знижена, на 13% (табл. Д).

Таблиця Д. Чисельність населення районів-репрезентантів за даними Висновку та Довідника 1933 на початок 1932 р.

Район-репрезентант	Висновок ¹	Довідник 1933 ²	Різниця ³ , тис. осіб	Різниця ³ , %
Таращанський	81,8	81,6	0,2	0,2
Міловський	38,7	37,1	1,6	4,1
Сновський	41,9	41,6	0,3	0,7
Полонський	67,4	76,2	-8,8	-13,1
Опішнянський	87,2	79,2	8,0	9,2
Ново-Одеський	48,6	44,1	4,5	9,3
Оріхівський	72,3	54,1	18,2	25,2

Джерело: 1. Висновок, с. 355.

⁸ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів областей та АМСРР. 8 томів. Харків: Вид. Управління справами народних комісарів УСРР, 1933, с.3.

⁹ Нові адміністративні райони УСРР. Харків: Держвидав «Господарство України», 1930.

2. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів областей та АМСРР. 8 томів. Харків: Вид. Управління справами народних комісарів УСРР, 1933.

3. Розраховано авторами.

3). Чисельність населення районів на початок 1934 р.

Чисельність населення на початок 1934 р. для районів-репрезентантів отримано розрахунковим шляхом від бази перепису 1937 р., враховуючи числа народжених і померлих за період з 1934 по 1936 рр. У зв'язку з цим слід зауважити, що цифри чисельності населення за переписом 1937 р. за районами ймовірно взято із Доповідної О. Асаткіна, де чітко вказано, що йдеться про попередні підсумки перепису¹⁰. Це є телефонні зведення обласних УНГО по районах, які не враховують кадри Червоної Армії та НКВС. Окрім цього, підсумок чисел по районах із Доповідної не враховує і числа, вказані на початку Доповідної, зокрема, чисельність населення, переписану під час так званих контрольних обходів і переписаних у поїздах. Не було внесено авторами Висновку жодної поправки на недооблік під час перепису. Використання неповної чисельності населення за переписом 1937 року також є однією з причин нижчої чисельності населення на початок 1934 року.

4). Міграція.

У роботі відсутні щорічні демографічні баланси з усіма компонентами зміни чисельності населення за період, що розглядається, тобто щорічна чисельність населення, числа народжених, померлих, сальдо міграції та адміністративно-територіальні перетворення. Такі дані відсутні не лише для кластерів, а й для України в цілому, її міського та сільського населення. Це не дає змоги перевірити, наскільки адекватно міграційна компонента врахована у розрахунках. Разом з тим, можна провести обчислення на основі тих окремих даних, які є для V-ого кластеру, що наближено відповідає міському населенню України (табл. Е).

Отже, загальний приріст V-ого кластеру в 1932–1936 рр. становить 1058,4 тис. осіб. Якщо врахувати природний та міграційний прирости (убуток) у 1932–1933 рр., сальдо зовнішньої міграції у 1932–1933 рр. за оцінками у Висновку, а також зареєстрований природний приріст міського населення у 1934–1936 рр. за даними УНГО, то у залишку внутрішній міграційний приріст V-ого кластеру у 1934–1936 рр. становить лише 131,4 тис., що є мізерним і не відповідає

¹⁰ Лист О. Асаткіна до ЦК КП(б)У від 15.01.1937 про попередні підсумки перепису населення // Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 89–115.

міграційній статистиці міського населення України, чисельність якого у 1934–1936 рр. значно збільшилась за рахунок прибулих селян.

Таблиця Е. Розрахунок загального та міграційного приросту населення V кластера, тис. осіб

1	Загальний приріст, 1932–1937 (Висновок)	1 058,4
	у тому числі:	
2	– природний приріст, 1932–1933 (Висновок)	–147,2
3	– внутрішній міграційний приріст, 1932–1933 (Висновок)	461,8
4	– зовнішній міграційний приріст міського населення, 1932–1936 (Висновок)	370,6
5	Зареєстрований природний приріст, 1934–1936 (дані УНГО)	241,8
6	Сума рядків 2+3+4+5	927,0
	Різниця рядків: 1–6	131,4

Джерело: розраховано авторами за даними табл. 9 (с. 357) і табл. 10 (с. 359) Висновку та зареєстрованого природного приросту міського населення в 1934–1936 рр. за даними УНГО.

Окрім цього, як відомо, міське населення виросло і за рахунок рекласифікації населених пунктів із сільських у міські. Із даних у Висновку незрозуміло, чи була врахована ця зміна чисельності і якою є її обсяг.

3. Методологія

Запропонований методичний інструментарій передбачає використання вибіркового методу, кластерного аналізу, а також «суто демографічні методи» (с. 346), хоча раніше (с. 342) доводилось, що «демографічні методи не застосовують при обрахунку населення під час воєн, геноцидів, епідемій, соціальних і природних катаклізмів».

Було використано наступну схему розрахунку.

1. Усі райони методом кластерного аналізу розбито на вісім кластерів.
2. У 7-ми з 8-ми кластерів визначено район-репрезентант. В одному «міському» кластері розрахунки здійснено для усього кластеру.
3. Для району-репрезентанта здійснено оцінку чисельності населення станом на початок 1932 та 1934 рр.
4. Визначено різницю чисельності населення між цими датами та відсоток цієї різниці відносно чисельності населення на початок 1932 р.
5. Дані по району репрезентанту розповсюджено на весь кластер пропорційно чисельності населення.
6. Отримано суму по семи кластерах.
7. Оцінено зміну чисельності населення по «міському» кластеру.
7. Враховано зовнішні міграційні потоки.

8. Отримано втрати по Україні. Втрати трактуються як усі померлі за 1932–1933 рр.

1). Вибірковий метод.

У Висновку зазначено, що обсяг вибіркової сукупності було розраховано за формулою (1) (с. 347). Це викликає певні питання.

Застосування формули (1) передбачає використання дисперсії певної ознаки, за якої визначається показник, за одиницями сукупності. Судячи з наведеної формули та параметрів, що приймалися при розрахунках, показник вимірюється як частка населення. Формула (1) наведена для умови максимальної дисперсії для часток і становить 0,25 та довірчій ймовірності 95,4 %. «Мінімально прийнятна похибка» (до речі, у теорії вибіркового методу загальноприйнятим є термін «гранична похибка вибірки») прийнята на рівні 5 % (або 0,05), тоді «квадрат мінімальної прийнятної похибки» дорівнюватиме 0,0025). У Висновку не вказано, за якою ознакою розраховано обсяг вибірки.

У формулі (1) в знаменнику враховується величина $1/N$, якою в умовах, що розглядаються, можна знехтувати (вона у 80 000 разів є меншою ніж «квадрат мінімально прийнятної похибки», що додається до неї).

За принципами теорії вибіркового методу застосовувати формулу (1) при визначенні параметрів у тисячах, мільйонах і т.п. неприпустимо. Формула (1) визначає обсяг вибірки в особах. (Для ілюстрації неприпустимості використання параметрів формули (1) у тисячах, розрахуємо обсяг вибірки для обсягу генеральної сукупності N у мільйонах. При $N = 32,7$ млн осіб (визначений у Висновку обсяг генеральної сукупності) обсяг вибірки n_N буде дорівнювати 30,2 млн осіб, тобто практично буде рівним генеральній сукупності).

За обсягів генеральної сукупності, про які йдеться (32 680 700 осіб), обсяг вибірки не залежить від обсягу генеральної сукупності. Таким чином, за формулою (1) фактично виходить, що, залишаючи використані авторами параметри, для оцінки показника треба обстежити 400 осіб (за мінімально припустимої похибки у 5%) і 100 осіб (за мінімально припустимої похибки у 10%). Такий результат важко інтерпретувати, виходячи з мети дослідження.

Щодо формули (2), то її трактування авторами Висновку також є неприйнятним з точки зору теорії статистики, оскільки формули (1) і (2) це фактично одна і та ж формула, що витікає з теореми Кокрена¹¹, яка пов'язує обсяг вибірки, дисперсію ознаки за одиницями сукупності й встановлену (таку, що вимагається) величину похибки визначення показника при застосуванні

¹¹ Кокрен У. Методы выборочного исследования. – М.: Статистика, 1976. – 440 с.

методу простого випадкового відбору. Крім того, у формулі (2) є помилка: у знаменнику повинен бути не «квадрат мінімальної прийнятної похибки», а квадрат відносної похибки, визначення якого потребує гіпотези щодо значень характеристик генеральної сукупності. Про це взагалі не йдеться. До того ж відсутній результат розрахунку за формулою (2).

Судячи з того, що результати розрахунків за формулами (1) і (2) явно не використовуються авторами у подальшому (після с. 347), на наш погляд, цей підрозділ Висновку наведено виключно з метою надання подальшим оцінкам уявної обґрунтованості.

2). Кластерний аналіз.

Наступною складовою інструментарію є використання кластерного аналізу, на результатах якого базуються усі подальші розрахунки.

У роботі використано кластерний аналіз, за результатами якого було сформовано 8 кластерів. Для 7-ми з них було обрано по одному району-репрезентанту. Результати розрахунків для 7 обраних районів були поширені (екстрапольовані) на решта 347 районів.

Зазначено, що для кластеризації «обґрунтовано 7 критеріїв типізації районів та міськрад УСРР (табл. 1)» (с. 347). Проте у Висновку таке обґрунтування відсутнє. Критерії типізації також не наведені, а те, що названо «критеріями», є показниками (ознаками), за якими проводиться кластеризація.

Залишається нез'ясованим питання стосовно розрахунку коефіцієнта чорних дошок по районах, оскільки об'єктами чорних дошок у той час були колгоспи, індивідуальні селянські господарства, села, сільради, райони і відповідно вага цих об'єктів є різною.

Черговим етапом після формування переліку показників (ознак), є їх статистичний аналіз з метою визначення, які з них безпосередньо доцільно використати у процедурі кластерного аналізу. Цей етап відсутній. На результати кластеризації впливає метод нормування, проте він також не вказаний.

Крім того, передумовою використання методу *K-means* є апріорне визначення як кількості кластерів, так і їх центрів. Про це у Висновку не зазначено. Проте ці параметри суттєво впливають на результати кластеризації. Не зрозуміло, за якими критеріями перевірялась однорідність кластерів, а також якість та стійкість розбиття. Результати такої перевірки відсутні.

Наведені значення ознак у кожному кластері (табл. 2, с. 349) свідчать, що значення ознаки «частка сільського населення, %» є практично однаковою для усіх кластерів і, відповідно, має бути виключена з переліку ознак (з урахуванням того, що кластер V є «міським»). Кластери I та II суттєво

відрізняються тільки за однією ознакою «Відстань до найближчого міста ...», тобто їх відмінність потребує додаткового аналізу.

Після формування кластерів, у 7-ми з 8-ми було здійснено вибір по 1-ому району-репрезентанту. Зазначається, що «критеріями відбору були повнота й достовірність даних у конкретному районі, відсутність значних адміністративних змін у районі впродовж 1932–1933 рр.» (с. 350). Виходячи з наведених критеріїв, було здійснено не відбір району-репрезентанту, а його суб'єктивний вибір. При цьому не зрозуміло, як визначались «повнота та достовірність даних у конкретному районі». Також виникає питання: якщо існують неповні і недостовірні дані, то як взагалі можна було здійснити процедуру кластеризації та яка її якість?

Свідченням суб'єктивного підходу до вибору району-репрезентанту є дані табл. 3 (с. 350–351): один район-репрезентант представляє одну область УСРР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу (крім Молдовської АСРР).

Окрім того, вибірка (точніше «вибір») розміром в 1 одиницю сукупності теоретично може вважатися репрезентативною та використовуватись для екстраполяції отриманих результатів на весь кластер у разі доведення припущень: 1) однорідність кластеру (райони, які входять до кластеру, мають бути максимально подібними); 2) район-репрезентант максимально наближений до центру кластеру; 3) район-репрезентант має достовірні дані щодо цільового показника (кількості померлих); 4) відносний рівень смертності та сальдо міграції за два роки, 1932–1934 рр., є приблизно однаковим для кожного району в межах кластеру, але різним для різних кластерів. Жодна з цих позицій у Висновку не доведена.

У Висновку методологія проілюстрована на прикладі 1-го кластеру. Тому далі розглядається 1-ий кластер, який має найвищий відсоток втрат населення (43,9%), значну кількість районів (69), велику чисельність населення і відповідно велику кількість абсолютних втрат населення. У табл. Є представлено основні характеристики статистичного розподілу загальних коефіцієнтів смертності населення для 69 районів, що входять до складу першого кластеру¹².

¹² Оскільки в Висновку відсутній перелік районів у розрізі кластерів, а є лише карта, можливо незначне відхилення у представленому нами складі кластеру за рахунок 1–2 районів, які, однак, не можуть суттєво вплинути на характеристики кластеру.

Таблиця Є. Основні характеристики статистичного розподілу загальних коефіцієнтів смертності населення у районах 1-ого кластеру, 1933 р.

	Загальний коефіцієнт смертності, на 1 000 населення
Таращанський район (район-репрезентант)	133,2
Мінімальне значення 1-ого кластеру	20,9
Максимальне значення 1-ого кластеру	189,4
Середнє значення 1-ого кластеру	75,6
Коефіцієнт варіації, %	51,7

Джерело: розраховано авторами за даними УНГО. РДАЕ. Фонд 1562, опис 329, справа 18.

По-перше, до складу цього кластеру входять райони як з дуже низьким, так і дуже високим рівнями смертності населення: від 20,9 до 189,4 смертей на 1000 населення у 1933 р. Кластер не є однорідним за рівнем смертності, оскільки варіація районних загальних коефіцієнтів смертності всередині кластеру є дуже високою: 51,7 %. Це свідчить про неоднорідність кластеру за цим показником.

По-друге, смертність у Таращанському районі-репрезентанті в 1933 р. була не просто значно вищою, ніж в середньому по кластеру (рис. Б). Таращанський район входить до п'ятірки районів з найвищими показниками смертності і тому не репрезентує середній рівень втрат унаслідок Голодомору для усієї сукупності районів 1-ого кластеру: 133,2 померлих на 1000 населення в Таращанському районі проти 75,6 в середньому по кластеру.

Іншою (непрямою) ілюстрацією того, що райони 1-ого кластеру суттєво відрізнялися за рівнем втрат унаслідок голоду в 1933 р., може також слугувати розподіл районів за часткою зміни чисельності населення згідно із переписом 1937 р. порівняно з переписом 1926 р. Як видно на рис. В, чисельність населення Таращанського району у 1937 р. становила лише 67,9% відносно чисельності у 1926 р., тобто убуток населення за цей період є одним із найбільших у кластері.

На рис. Г показано географічний розподіл районів першого кластеру (кордони районів обведено синім кольором) і їх порівняння із загальними коефіцієнтами смертності населення по території України в 1933 р. Якщо у Висновку усі виділені райони мають однаково високий рівень втрат населення на рівні 43,9 %, то на карті загальних коефіцієнтів смертності в 1933 р. видно,

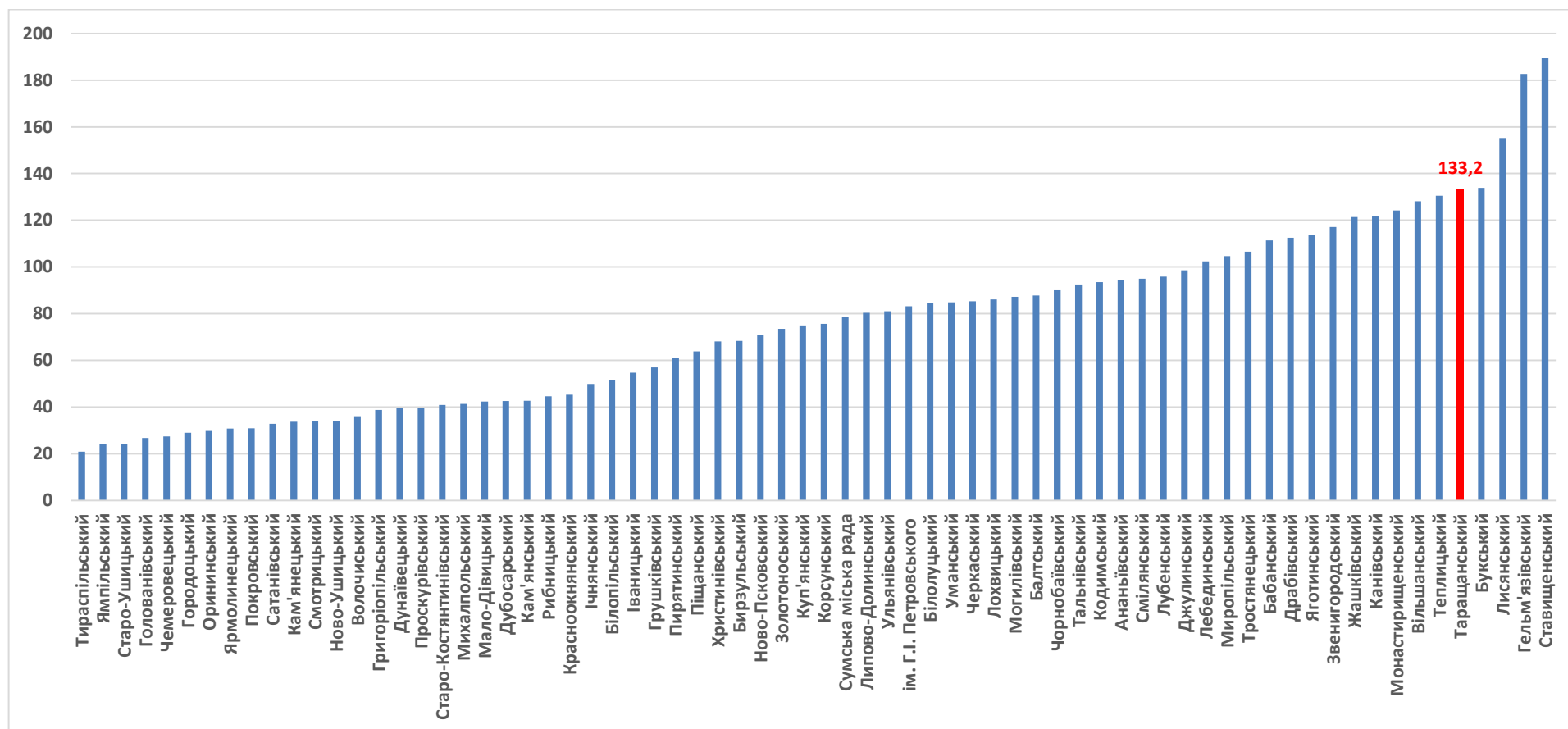

Рис. Б. Загальні коефіцієнти смертності населення районів в 1933 р., що входять до складу 1-ого кластеру

Примітка. Тарасанський район-репрезентант виділено червоним кольором.

Джерело: побудовано авторами за даними УНГО щодо зареєстрованої смертності. РДАЕ. Фонд 1562, опис 329, справа 18.

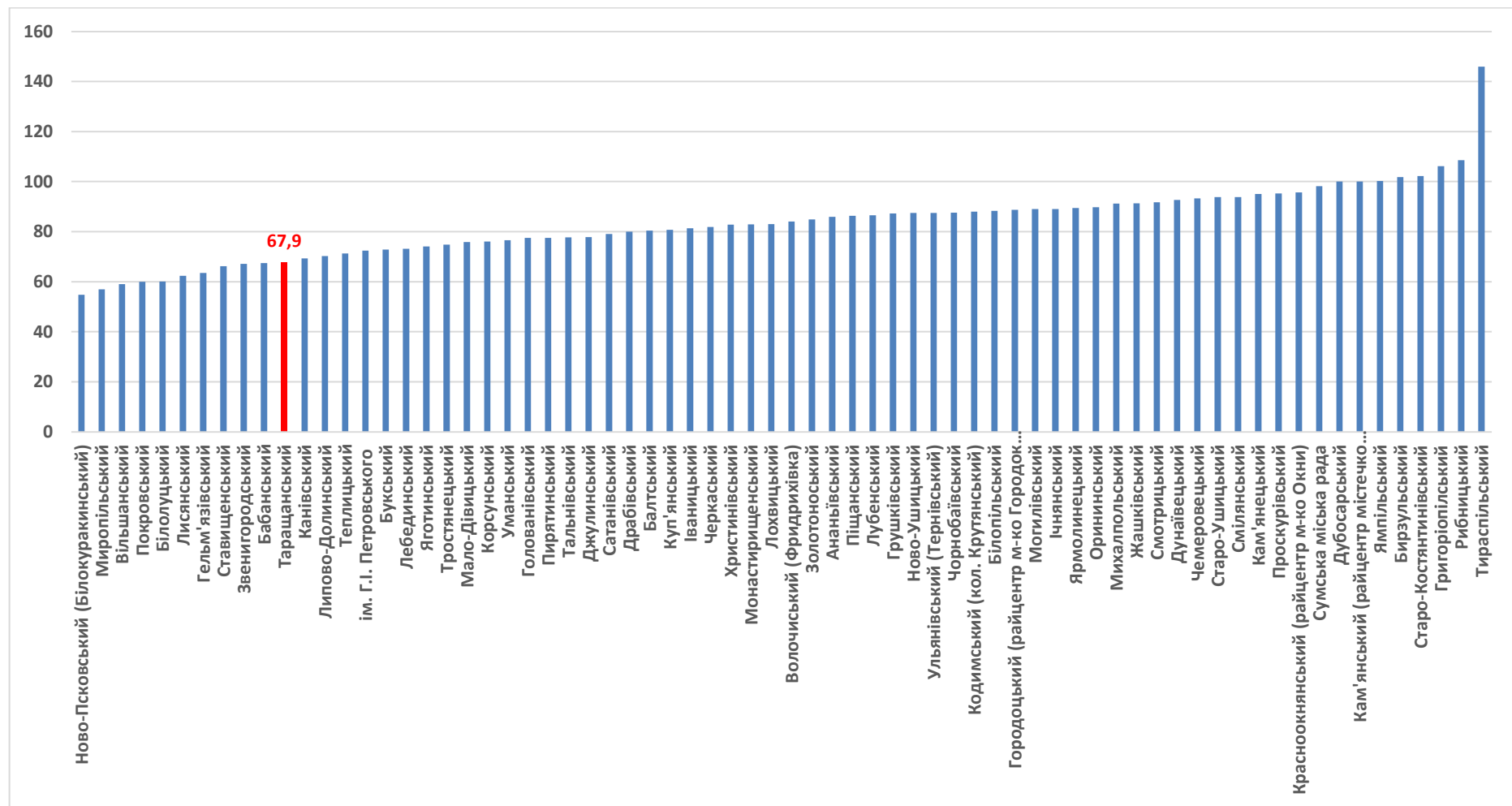

Рис. В. Чисельність населення за переписом 1937 року у % до перепису 1926 року для районів 1-ого кластеру

Примітка. Тарашанський район-репрезентант виділено червоним кольором.

Джерело: Додаток до доповідної записки від 15.01.1937, надісланої О. Асаткіним. // Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 96-115.

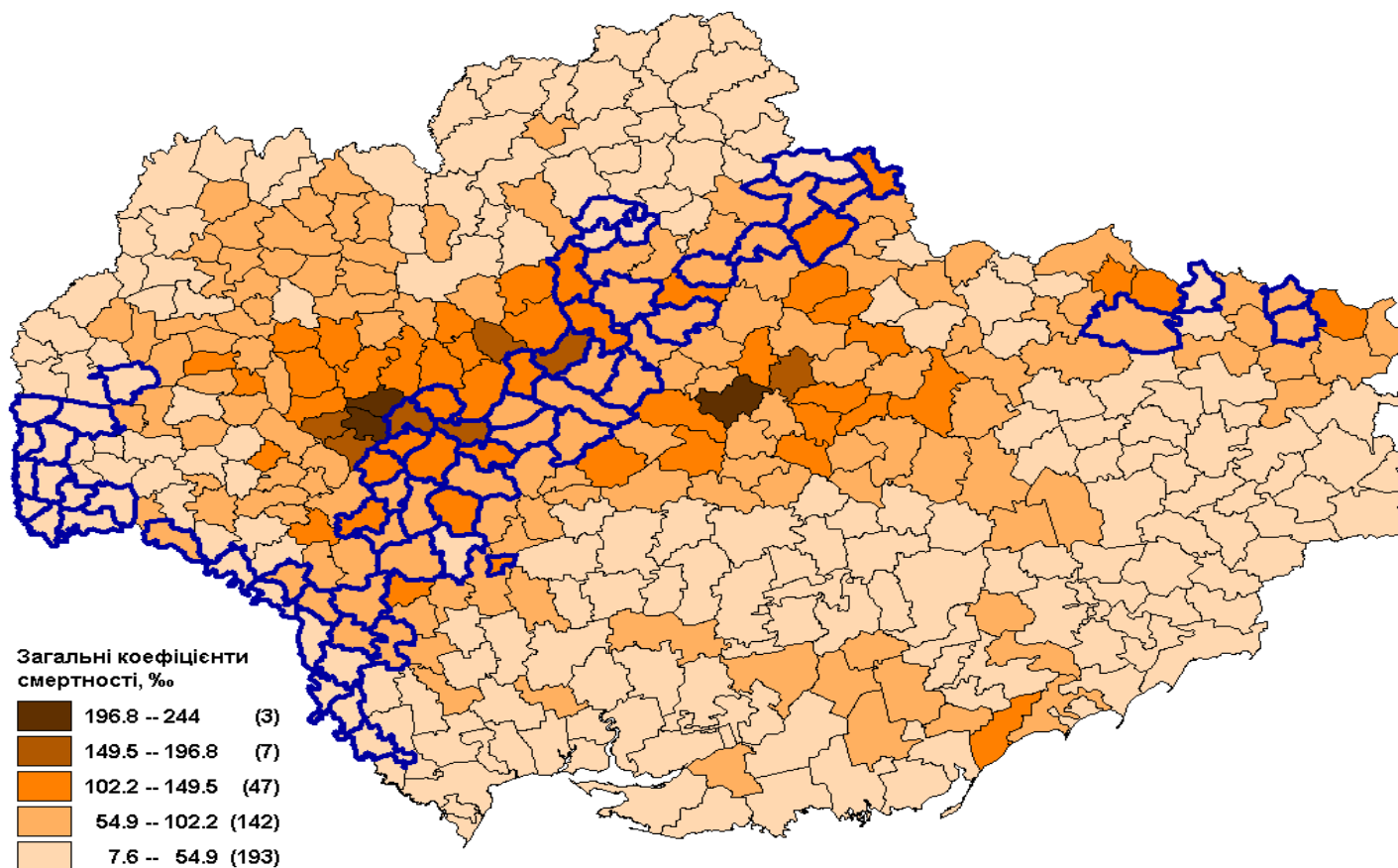

Рис. Г. Загальні коефіцієнти смертності населення в 1933 р. та райони 1-ого кластеру з найвищим рівнем втрат населення за результатами Висновку.

Примітка. Райони 1-ого кластеру обведено синім кольором.

Джерело: побудовано авторами за даними УНГО. РДАЕ. Фонд 1562, опис 329, справа 18.

що райони західного прикордоння мали набагато нижчу смертність, ніж ті, що розташовані у центральній лісостеповій зоні. За результатами окремих досліджень, ймовірно, це було пов'язано із особливим статусом районів західного прикордоння, кращим забезпеченням та значно менш інтенсивними репресіями.

Поширення високого рівня втрат Таращанського району на решту 68 районів і накладання цієї частки на уся чисельність населення кластеру у підсумку призводить до автоматичного завищення абсолютних втрат населення кластеру.

Як зазначалось, необхідною умовою використання кластерного аналізу є те, що кожен кластер має складатися зі схожих об'єктів, а об'єкти різних кластерів мають істотно відрізнятися один від одного. Методологія розрахунку втрат у Висновку базується на припущенні про те, що схожість районів за обраними критеріями кластеризації автоматично означає схожість районів за рівнем втрат населення. Відповідно відмінності між кластерами за обраними критеріями обумовлюють і відмінності у рівні втрат. Проте це припущення не підтверджується отриманими результатами. За результатами кластеризації та розрахунків втрат вийшло, що 150 районів, які входять до складу трьох різних кластерів (I, VI, VII), чий характеристики суттєво відрізняються (табл. 2, с. 349 Висновку), у підсумку мають дуже близькі між собою і найвищі відносні показники втрат населення: в межах 40–44% (табл. 7, с. 355 Висновку).

Незрозуміло, чому у складі V (міського) кластеру відсутня Сумська міська рада з чисельністю 107,3 тис. осіб та часткою міського населення у 46% в 1932 р., тоді як Вінницька міська рада з подібними показниками (чисельність населення 128,3 тис. осіб, 41,6% міського населення) включена (табл. 9, с. 357 Висновку).

3). Методологія розрахунку.

Абсолютне число втрат обчислюються як різниця чисельності населення на початок 1932 і 1934 рр., з віднісеном числом народжених за два роки (формула (4), с. 351). Відносні втрати рахуються як отримана абсолютна різниця, поділена на чисельність населення на початок 1932 року.

Застосований підхід має такі вади.

По-перше, враховується уся кількість померлих за два роки (1932–1933 рр.), а не надсмертність внаслідок Голодомору. Урахування усіх померлих за два роки базується на помилковому припущенні про те, що упродовж 1932–1933 р. за умови відсутності голоду кількість смертей є нульовою, що є неможливим, оскільки щорічно в Україні у кінці 1920-початку 1930 рр. вмирало від 500 до 600 тис. осіб. Такий підхід не відповідає загальноприйнятій науковій методології оцінки втрат населення унаслідок соціальних катастроф, у т.ч. голоду. У світовій практиці, коли немає точних даних про смерті за причинами

смерті та неможливо встановити точне число померлих від певної причини (в даному разі, голоду) на основі індивідуальних актових записів про смерть (їх в Україні зберіглася невелика кількість, не завжди в них ставилася достовірна причина смерті, а в багатьох актах причина смерті була відсутня), загальноприйнятим є підхід, за яким розраховуються втрати прямі, тобто втрати через надсмертність, і непрямі, тобто втрати ненародженими.

По-друге, обчислена різниця чисельності населення між 1932 і 1934 рр. містить не лише померлих, а й сальдо міграції за два роки. Тобто, 8935,4 тис. осіб, означені у таблицях 7 та 8 (Висновок, с. 355, 356) як «Демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.», включають в себе суму як смертей, так і сальдо міграції за два роки, проте примітки про включення зміни чисельності населення унаслідок міграції до чисел демографічних втрат у зазначених таблицях відсутні. Оскільки йдеться про розрахунок втрат від голоду для районів 7-ми кластерів з переважно сільським населенням (міський кластер виділено окремо), то слід зауважити, що сальдо міграції селян у міста у роки голоду, особливо в 1932 р., було значним. То ж ігнорування цієї компоненти у чисельності населення станом на 1934 р. суттєво збільшує отриману частку померлих, яка потім переноситься на населення усього кластеру.

Хоча автори у формулі (6) на с. 360 намагаються врахувати міграцію, насправді, це не так. Це робиться на заключному етапі після поширення (екстраполяції) відсотку зменшення чисельності населення району-репрезентанту на усю чисельність населення кластеру. Таке механічне поширення припускає не лише однаковий відносний рівень смертності, але й однаковий рівень сальдо міграції по районах в межах кожного кластеру у 1932–1933 рр., що є неправдоподібним. У підсумку, при такому підході сума абсолютних сальдо міграцій по районах кластерів, з одного боку, та загальна величина сальдо міграції по Україні, використана у Висновку й обчислена безвідносно до районів, – з іншого, не можуть статистично сходитися та відповідати одна одній.

4). Загальні методологічні принципи.

А) Методологічно невірним є підхід, за яким спочатку здійснюється обрахунок втрат на рівні одного адміністративного району, результат якого поширюється на увесь кластер, а сума втрат по кластерах дає підсумок по Україні в цілому.

Застосований підхід порушує статистичний принцип, згідно з яким, якщо потрібно мати оцінки на кількох територіальних рівнях, розрахунки робляться «згори до низу». Тобто, спочатку робляться оцінки для країни, потім – для областей (при цьому обласні дані контролюються і узгоджуються з даними по

країні), і на наступному кроці – для районів (при цьому районні дані контролюються і узгоджуються з даними по області). Такий підхід унеможливорює отримання завищених або занижених оцінок на нижчих територіальних рівнях. Це дуже важливо, коли йдеться про побудову демографічних балансів та зміну чисельності населення на національному, регіональному та районному рівнях. Використаний у Висновку підхід «знизу до гори» унеможливорює будь-який контроль розрахунків, максимізує ймовірність помилки, призводить до зміщень оцінок у той чи інший бік, неузгодженості даних різних територіальних рівнів і робить можливим фактично будь-який результат.

Підхід, при якому результати оцінки втрат по 7 районах, поширюються на усе населення України, є необґрунтованим і недоцільним. Якщо мета полягає в оцінці втрат по Україні в цілому, навіщо використовувати дані по районах, коли є статистична інформація по областях та Україні в цілому.

Б) Ще одним методологічним принципом, який не було дотримано, є перевірка отриманих результатів на адекватність реальній ситуації. Йдеться про те, що, після Голодомору досягти чисельності населення за даними перепису 1937 року можна тільки за рахунок двох чинників: зовнішньої міграції або стрімкого підвищення народжуваності. Розрахунки показують, що за умови врахування тогочасних міграційних потоків, компенсувати втрати населення у 9,1 мільйонів за рахунок народжуваності неможливо¹³. Для цього рівень народжуваності повинен був перевищувати біологічно можливий рівень.

Окрім того, 9,1 млн становить близько третини усього населення УСРР на початок 1932 року. Такі втрати неминуче призвели б до суттєвої зміни статевовікової структури населення, процесів народжуваності, смертності та етнічного складу населення.

Аналіз розділу III. Чисельність знищених українців у Північно-Кавказькому краю РСФРР.

На с. 364 у Висновку наведено оцінки смертності від голоду в 1932–1933 рр.:

- а) Р. Конквест: не менше одного мільйона (Північний Кавказ);
- б) П. Полян: 1 млн осіб (Північний Кавказ);
- в) С. Віткрофт: 1 млн 100 осіб (Кубань).

При цьому у Висновку не зазначено, що ці цифри стосуються всього населення регіонів, а не лише українців. Авторами Висновку втрати від

¹³ Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття : Монографія / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Київ, 2018. – 224 с.

Голодомору лише для українців Північного Кавказу оцінено в 1,4 млн. У Висновку відсутній коментар щодо такої невідповідності.

Оцінка втрат для Північно-Кавказького краю РСФРР здійснювалась на тих самих засадах, що і для УСРР, але з певними особливостями.

Втрати від голоду для українців Північного Кавказу розраховано за формулою (7) (с. 366), аналогічною формулі (4), що була використана для оцінки втрат по Україні. В якості району-репрезентанта було обрано Слов'янський район Краснодарського краю, оскільки за словами авторів, для нього є найбільш детальні статистичні матеріали, і його було занесено на чорну дошку. Однак вибір району, занесеного на чорну дошку, неминуче призводить до збільшення числа втрат, оскільки у таких районах, смертність була вища.

Базою для розрахунків втрат у 1932–1933 рр. слугують цифри чисельності населення на початок 1932 та 1934 рр. Із тексту Висновку незрозуміло: 1) звідки саме було взято дані про чисельність населення Слов'янського району на початок 1932 р.; 2) на чому базується оцінка сальдо міграції у 16 400 осіб (у Висновку зазначено: «Відомо, що у Слов'янський район було переселено 16,4 тис. переселенців» (с. 366) без зазначення джерела інформації. Про виїзд з району не йдеться); 3) якщо для району існують «найбільш детальні статистичні матеріали», то навіщо при розрахунку числа народжених для району опиратися на загальний коефіцієнт народжуваності для Північного Кавказу в цілому. Обґрунтування такого використання відсутнє. Варто також зауважити, що при розрахунку абсолютного числа народжених за рік загальний коефіцієнт народжуваності слід множити на середньорічну чисельність населення, а не чисельність на початок року. Кількість народжених не була скоригована на недооблік, який був значним у 1933 році. У втрати включено усіх померлих, а не додаткові смерті, викликані голодом (надсмертність). Усе це призводить до значної переоцінки втрат внаслідок Голодомору у Слов'янському районі і, як наслідок, втрат українців у сільській місцевості Північно-Кавказького краю.

Для оцінки втрат українців у містах Північно-Кавказького краю обрано два міста – Краснодар і Ставрополь. Як інформаційна база, використані не дані демографічної статистики, а повідомлення італійських дипломатів, тобто суб'єктивні дані (с. 367). У Висновку не обґрунтовано вибір міст та їх репрезентативність щодо втрат в інших містах. Також не зазначено, яких років стосуються дані щодо чисельності населення і смертності, використані в розрахунках. Таким чином, критично оцінити розрахунки просто неможливо.

При розрахунку чисельності українців, які проживали у містах та сільській місцевості Північно-Кавказького краю, не пояснюється, яким чином отримано дані про природний приріст українського населення у 1927–1929 рр.;

чому не використано статистичні дані про народженні й смерті за національністю у 1933 р.; на чому базується припущення про повну відсутність міграційних переміщень українців Північного Кавказу в 1927–1930 рр., в т. ч. між містом та селом (сальдо міграції ніде не враховано) та оцінка депортацій у 1931 р. У табл. 12–15 (с. 369–370) наведено тільки результати «власних розрахунків» за архівними матеріалами. Окрім цього, у Висновку взагалі не розглядається проблема недообліку народжень та смертей у Північно-Кавказькому краї.

У підсумку, проведена оцінка втрат є послідовністю кроків, базованих на великій кількості необґрунтованих припущень і непояснених даних.

Висновки.

Проведений аналіз Висновку свідчить про необізнаність авторів з базовими засадами визначення демографічних втрат. Так, використана у Висновку інтерпретація поняття «втрати», що враховує усіх померлих у 1932–1933 рр., а не надсмертність унаслідок Голодомору, не відповідає загальноприйнятій науковій методології оцінки втрат населення унаслідок соціальних катастроф та призводить до завищення втрат населення.

Інформаційна база дослідження включає в себе неповну статистику народжень і смертей із місцевих книг РАЦС та ігнорує більш повну зведену статистичну звітність природного руху населення, що розроблялася ЦСУ та УНГО; використовує попередні (неповні) підсумки перепису населення 1937 року (без урахування чисельності спецконтингентів та поправки на недооблік) та завищену чисельність населення районів на початок 1932 року, у якій не враховані інтенсивні добровільні та насильницькі міграційні переміщення сільського населення до початку Голодомору.

Запропонована методологія розрахунку демографічних втрат містить суттєві вади та недоліки. Зокрема, методологічно невірним є підхід, за яким:

– втрати для усього населення України отримано на основі розрахунків втрат лише для окремих 7 районів-репрезентантів, результати яких необґрунтовано поширено на решту 347 районів країни;

– репрезентантами можуть бути райони, смертність у яких є дуже високою, і вони не репрезентують середній рівень втрат для усієї сукупності районів відповідного кластеру. Зокрема, Таращанський район входив до п'ятірки районів 1-ого кластеру з найвищими показниками зареєстрованої смертності населення в 1933 р. Поширення високого рівня втрат Таращанського району на решту 68 районів і накладання цієї високої частки на усю чисельність населення 1-ого кластеру призводить до автоматичного завищення абсолютних втрат населення кластеру;

– розрахунок втрат базується на незрозумілому частинному коригуванні числа смертей на недооблік. Відсутність корекції смертності на недооблік у роки до голоду та ігнорування міграції у розрахунках призводить до штучного завищення чисельності населення на початок 1932 р., тоді як необґрунтоване збільшення кількості смертей у роки після голоду – до заниження чисельності населення на початок 1934 року, що у підсумку збільшує абсолютну різницю між двома цифрами чисельності, і як наслідок, завищує втрати. Доказом хибно зробленої корекції числа смертей по Таращанському району-репрезентанту є неправдоподібні загальні коефіцієнти смертності населення, які можна розрахувати на основі наведених у Висновку даних;

– демографічні втрати, обчислені як різниця чисельності населення між 1932 і 1934 рр., містять не лише померлих, а й сальдо міграції у 1932–1933 рр. Поширення відсотку зменшення чисельності населення району-репрезентанту у 1932–1934 рр. на усю чисельність населення кластеру передбачає не лише однаковий відносний рівень смертності, але й однаковий рівень сальдо міграції по районах в межах кожного кластеру у 1932–1933 рр., що є неправдоподібним.

Загалом використання кластерного аналізу для екстраполяції не є статистично обґрунтованим. Дані, які використовувались для процедури кластеризації, є ненадійними, що зазначено у самому Висновку. Це ставить під сумнів якість розбиття та отриману у подальшому оцінку втрат. Стандартні процедури перевірки якості розбиття не використовувались. Райони-репрезентанти вибиралися доволі суб'єктивно.

Аналіз застосування кластерного аналізу на прикладі даних першого кластеру дає підстави зробити висновок, що втрати були завищені.

У Висновку відсутні щорічні демографічні баланси з усіма компонентами зміни чисельності населення за період (щорічна чисельність населення, числа народжених, померлих, сальдо міграції та адміністративні зміни) для України в цілому, її міського та сільського населення, а також усіх кластерів. Разом з тим, є підстави стверджувати про неадекватну оцінку міграційної компоненти та її суттєвий вплив на отримані результати втрат населення:

по-перше, неврахування міграції у роки до початку голоду призводить до завищеної чисельності населення на початок 1932 року;

по-друге, урахування сальдо міграції у 1932–1936 рр. на кінцевому етапі розрахунку втрат призводить до того, що сума абсолютних сальдо міграцій по районах кластерів, з одного боку, та загальна величина сальдо міграції по Україні, обчислена безвідносно до районів, – з іншого, не можуть статистично сходитися та відповідати одна одній;

по-третє, розрахунки, представлені для міського кластеру, дають підстави стверджувати, що оцінка внутрішнього міграційного приросту міст у 1934–

1936 рр. (за рахунок прибуття селян у міста) є суттєво заниженою і суперечить міграційній статистиці міського населення у той час.

Усі вищезазначені фактори впливають на розрахунок втрат у бік їх завищення, оскільки селян (частина яких виїхала або депортована за межі УСРР до початку Голодомору, а частина мігрувала до міст в межах УСРР після Голодомору), у представленому розрахунку втрат було віднесено до померлих у 1932–1933 рр.

Виходячи з того, що розрахунки за формулами визначення обсягу вибіркової сукупності явно не використовуються авторами у подальшому, на наш погляд, звернення до вибіркового методу здійснено для надання методології розрахунку наукоподібного вигляду.

Недотримано статистичний підхід розрахунку «згори до низу» для різних рівнів адміністративно-територіального поділу. Застосований підхід «знизу до гори» є методологічно невірним: він не дає можливості здійснювати контроль розрахунків і отримати узгоджені дані для різних територіальних рівнів.

Оглядовий матеріал щодо числа втрат підібрано тенденційно: наведено тільки максимальні числа втрат, оприлюднені в основному сучасниками Голодомору, при цьому ігноруються оцінки з меншим числом втрат. Критичний аналіз якості наведених даних відсутній. Це призводить до ілюзії, що отримана у Висновку оцінка втрат, узгоджується з попередніми оцінками. Мають місце елементи фальсифікації (приписування демографам розрахунків, які вони не робили).

Отримані результати не проаналізовано на адекватність реальній демографічній ситуації.

Загальний висновок.

Висновок комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи містить суттєві вади методичного характеру, некоректне використання інформаційної бази, явну спрямованість на завищення втрат. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України не рекомендує використовувати результати оцінки втрат, наведені у Висновку, у публічному просторі та як докази у суді. Використання завищених оцінок втрат може стати на заваді визнання у світі Голодомору геноцидом та призвести до значного погіршення іміджу Української держави.

21 грудня 2021 р.

Заступник директора з наукової роботи,
д.е.н., член-кореспондент НАН України

О.М. Гладун